

„Ma ei või keele praegust seisukorda lihtsalt mitte rahuliku meelega pealt vaadata“ (Johannes Aavik 1912)

Keeleuuenduse süünd¹

Huno Rätsep

Tartu ülikooli emeritprofessor

2012. aastal on tähistatud mitut sajandi juubelit. Sada aastat tagasi jõulude eel osteti Oskar Lutsu „Kevadet” raamatukaupmeeste üllatuseks usinasti. Ajakirja Eesti Kirjandus kaksiknumbrile ei jagunud erilist tähelepanu, ettetellijaidki oli väga vähe. Ometigi osutus selles avaldatud Johannes Aaviku pikem kirjutis „Keele kaunima kõlavuse poole” oluliseks algustähiseks järgnevail aastail ühe enam hoogu läinud keeleuuendusliikumisele, mille saavutusi me nüüd aastasada hiljem siin vaeme.

Polnud sel Johannes Aaviku võsukesel veel õiget nimegi, aga lapsele pandi nimi tavaliselt ikka mõni aeg hiljem ristimisel. Sõna „keeleuuendus” tuli minu teada käibe 1914. aastal. Selle liikumise süünd sai võimalikuks paljude soodsate asjaolude koostoimel. 1905. aasta revolutsioonisündmustele järgnenud surve- ja resignatsiooniaastail koondus meie haritlaskonna tähelepanu üha enam keelele, kirjandusele, rahvakultuurile.

1906. aastal asutati Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Selts, milles oli Kirjanduse Haruselts. 1907. aastal rajati Tartus Eesti Kirjanduse Selts. Esimene üllitas oma toimetisi; teine alates 1908. aastast ajakirja Eesti Kirjandus, mida kaks aastat varem oli hakanud välja andma Jaan Jõgever.

Kirjakeele pakitsevates kitsaskohtades vastuvõetavate lahendusteni jõudmiseks tulid mõlema seltsi volitatud asemikud (nii tollal neid nimetati) esimesele ühisele koosolekule Tallinna ja Tartut ühendava raudtee keskpais Tapal 30. mail 1908. Hiljem said need koosolekud keelekonverentside nime.

¹ Ettekanne konverentsil „Keeleuuenduse aastasada” 28.12.2012 Tartu ülikoolis.

Johannes Aavik osales kahel kokkutulemisel Tartu Eesti Kirjanduse Seltsi asemikuna. Nelja koosoleku otsused avaldas Johannes Voldemar Veski Eestimaa Rahvahariduse Seltsi toimetiste kümnennda numbrina pealkirja all „Eesti kirjakeele reeglid” taas sajand tagasi, ikka selsamal 1912. aastal.

Niisiis oli mõttevahetus eesti kirjakeele teemadel toimunud juba mitu aastat, selle käigus olid selgunud konservatiivid, liberaalid ja radikaalid. Keelekorralduse radikaalse tiiva esindajaks oli tõusnud Helsingi ülikoolis õpingud lõpetanud kahekümne kaheksa aastane saarlane Johannes Aavik, kes kolmandal koosolekul soovitas muuseas kasutada rohkem lühikest mitmuse osastavat ja *meel*-tüübis *de*-ta sisseütlevat *keele*, *meele*, *juure* ning need soovitused on kirjas ka 1912. aasta „Eesti kirjakeele reeglites”.

Selles keelemeeste ringis olid Johannes Aavikul ainsana eeldused saada radikaalse keelekorralduse karismaatiliseks juhiks. Juba Kuresaares gümnaasiumiõpilasena oli ta omandanud küllaltki heal tasemel vene, saksa, prantsuse, soome, ladina ja vanakreeka keele. Hoolimata majanduslikest raskustest oli ta äsja lõpetanud Helsingi ülikooli filosoofiakandidaadina (hiljem atesteeriti ümber magistriks) rooma kirjanduse, romaani filoloogia, soome keele ja kirjanduse, vene keele ja kirjanduse alal. 1908. a oli ta sooritanud Peterburis prantsuse keele ülemõpetaja kutseeksami, talle oli omane prantsuse orientatsioon valitseva saksa orientatsiooni asemel. Keeleajaloos oli Aavik omandanud professor Emil Nestor Setälält noorgrammatikute põhimõtted. Samalt teadlaselt pärinevad ka ta õigekeelsusvaated ja -seisukohad.

Kuid noil aegadel ei pidanud end tulevane keeleuenduse juht sugugi keelemeheks, vaid pigem literaadiks, kirjanikuks. Ja see asjaolu seletab mõndagi tema keelelistes otsustes.

Tõepoolest, enne 1912. aastat oli Johannes Aavik eesti haritlaskonnas tuntud eeskätt Noor-Eesti III albumis ilmunud „Ruthi” autorina. Samas oli ta avaldanud sonetid „Melanhoolia” ja „Üksildus” ning Charles Baudelaire’i kuulsa „Raibe” tõlke. Peale selle oli ta soome keelest tõlkinud kaks kogumikku Juhani Aho laaste ja Aino Kalda jutustuse „Ants Raudjalg”. Avalikkusele oli teada, et ta kirjutab päevikuvormis romaani (säilinud on tollest ajast isegi kaks pooleli käsikirja „Ester” ja „Angelika”).

Talle oli eeskujuks prantsuse kirjanik Paul Bourget, kes kirjutas 19. sajandi lõpul romaane psühholoogilise realismi vaimus ja kelle loomingut käsitles Aavik Helsingi ülikooli lõpetamisel oma kandidaadi-

töös. 1930ndail aastail tõlkis ta eesti keelde P. Bourget' kaks romaani („Õpilane” 1930, „Julm mõistatus” 1937).

Püüdes kirjutada prantsuspärases heas stiilis eestikeelset ilukirjandust, tõdes Aavik, et oluliseks takistuseks oli vähe korrastatud, sõnavaralt nigel, kaugeltki mitte hästi kõlav, väherütmiline eesti kirjakeel. 1912. a sügisel kirjas Eduard Hubelile (hilisemale Mait Metsanurgale) ütleb ta: „Keeleküsimused on vaja kõige pealt ära otsustada, ilma rikkama, enam arenenud, enam fikseeritud keeleta ei ole ükski estetilisem kirjandus ega parem stiil võimalik. Ma ei või keele praegust seisukorda lihtsalt mitte rahuliku meelega pealt vaadata.” Oli vaja reformida eesti kirjakeel heale ilukirjandusele sobivaks.

Õpiaastate jooksul oli Johannes Aavikul sünenud rohkesti uusi ideid ja kavatsusi, kuid nende kirjapanemiseks, teostamiseks oli tarvis piisavalt vaba aega. Ent just seda tal 1910. aastal ja 1911. aasta esimesel poolel polnud. Ta teenis leiba kauges Krimmis Jalta gümnaasiumis prantsuse keele õpetajana 28 nädalatunniga ja oleks tõenäoliselt jäänud sinna pikemaks ajaks, sest gümnaasiumiõpetaja palk oli korralik.

Vaba aja küllus saabus aga üsna ootamatult. 1911. aasta kevadel teatas kooli direktor, et ta on sunnitud Aaviku vallandama kõrgemalt poolt tulnud korraldusel kui salapolitsei jälgitava sotsiaaldemokraadi. Selline otsus ei olnud talle küll liiga suur üllatus, sest kui ta 1908. aasta suvel oli Kuressaare gümnaasiumis prantsuse keele õpetaja kohta taotlenud, siis oli õpperingkonna kuraator ta kohale kinnitamata jätnud. Arvatavasti seletab viimane asjaolu ka, miks Aavik kodunt nii kaugele Musta mere äärde tööle läks.

Esimesel pilgul paistab natuke imelikuna, et Aavik on tunnistanud sotsiaaldemokraadiks. Ta ise kinnitab, et poliitika vastu pole ta suurt huvi tundnud ja see näib olevat tõesti nii. Kuid noorte meeste ringkond, kellega ta suhtles, oli tõepoolest vasakpoolsete vaadetega. Ja sellest piisas.

Igatahes oli vallandamise tulemuseks, et 1911. aasta sügisel elas Johannes Aavik Kuressaares vanematekodus ilma tööta ja sissetulekuta. Korraga oli palju vaba aega ja ta kirjutas ja kirjutas. Esialgu polnud viga, tema käsutuses oli kaks tuba ja õpetajapalgast oli ka raha natuke talle pandud, aga eks viimaks sai seegi otsa.

Keeleuuenduse alguse teel oli veel üks takistus. Kirjapandu oli vaja kuskil avaldada. Siingi tuli appi soodne juhus. Tema kooli- ja ülikoolikaaslane, hea sõber Villem Grünthal töötas Tartus kooliõpetajana ja toimetas ajakirja Eesti Kirjandus. Ta pakkus nüüd ajakirja veerge

Aavikule artiklite avaldamiseks. Varem polnud Aavikul seal midagi ilmunud, aga nüüd kasutas ta võimalust maksimaalselt, sest kõige muu kõrval oli tal raha vaja ja palju see väikese tiraažiga ajakiri ikka suudab ühe artikli eest maksta, neid pidi olema mitu. Ja nii ilmuski Aaviku sulest 1912. aasta Eesti Kirjanduses ühtekokku seitse kirjatükki, ligi poolteistsada lehekülge.

Veenduge ise: Eesti Kirjandus 1912 nr 1 „Soome sõnad Eesti kirjakeeles. Üks keele rikastamise abinõu” (25 lk); nr 2 „Germaani ja Romani kultuur” (10 lk); nr 7 „Ilusa keele kõlaline inetus” (16 lk); nr 8 „Uue Testamendi tõlke viimane parandatud trükk” (25 lk); nr 9 „Kõige suurem germanismus Eesti Keeles” (16 lk); nr 10 „Prantsuse kirjandus 19ndal aastasajal” (10 lk); nr 11/12 „Keele kaunima kõlavuse poole” (32 lk).

Üldiselt ollakse arvamusel, et Johannes Aaviku kirjutised „Soome sõnad eesti kirjakeeles”, „Ilusa keele kõlaline inetus”, „Kõige suurem germanismus Eesti keeles”, „Keele kaunima kõlavuse poole” ja Noor-Eesti IV albumis ilmunud „Tuleviku Eesti keel” moodustavad keeleuenduse alguse vundamendi. Nii on ikka kirjas nii juubelikirjutistes kui ka ülevaadetes.

Kui natuke laiemalt sellesse aega tagasi mõelda, siis tundub, et selles artiklite reas on midagi olulist puudu. Ajakirjas ja albumis avaldatu jõudis üksnes mõnede kirjanike, literaatide ja ajakirjanikeni. Kirjutuslaadi, stiili arvestades oli see neile mõeldudki. Pidagem silmas, et tollane ülikool ja enamik gümnaasiume olid venekeelsed. Ent ometigi sai Johannes Aaviku ettevõtmine peatselt laialdase arutlemise ja väitlemise objektiks. Pealegi tunneme me teda oma seisukohtade suurepärase reklaamijana. Kas kahekümne kaheksa aastane Aavik tõesti seda veel polnud? Oli ikka. Kuidagi on jäänud kahe silma vahele kuues kirjatükk, mis oli mõeldud ajalehelugejatele ja hakkas seal ilmuma 1912. aasta aprillikuus, s.o pärast „Soome sõnu”, aga pool aastat enne „Keele kaunimat kõlavust”. See jõudis lugejateni joonealuse sarjana 1912. aasta aprillist kuni 1914. aasta alguseni, kokku nelikümmend kaks joonealust, vähemalt paarsada lehekülge, s.o rohkemgi kui eelnevad viis artiklit üheskoos. Sellega oli tutvunud küll iga ajalehelugeja.

Miks see artiklisari on hilisemal ajal küllaldase tähelepanuta jäänud? Küllap mõjus juba sarja pealkiri „Väikesed keelelised märkused”, mis autoril oli mõeldud vabama käsitluse toeks. Kindlasti aitas kaasa ka tülikas ligipääs vanadele ajalehtedele või hoopiski ligipääsu täielik puudumine. Praegu, internetiajastul, seda probleemi poleks.

Enne kui tutvume natuke lähemalt nende kirjutistega, katsume selgitada, miks sarja avaartikkel ilmus kahes ajalehes ja eri aegadel. See näikse olevat seoses Johannes Aaviku uue töökoha otsingutega. Ta läkitas oma artiklisarja avaartikli Päevalehele, kus see aprillis 1912 avaldatigi. Aga järke ei tulnud. Nähtavasti Aaviku töölevõtmise vastu huvi polnud. Pealegi, Päevalehe toimetuses töötas juba 1908. aastast keelelise toimetajana ning teatri- ja muusikaarvustajana Johannes Voldemar Veski.

Seejärel üritas ta ilmselt tööd leida Tartus Postimehe juures. Ja lehe 9. juuni numbris ilmus sama avaartikkel sama pealkirja all pisikeste täiendustega. Kaheteistkümne päeva pärast järgnes teine joonealune, siis kolmas jne. Septembris asus Johannes Aavik Tartusse ja hakkas tööle Postimehe toimetuseliikmena keele ja kirjanduse alal. Peale selle leidis ta prantsuse keele õpetaja koha Tartu kaheksaklassilises kommertskoolis.

Nüüd siis „Väikesed keelelised märkused”. Nende sisu ja laadi selgitab Aavik avaartiklis nõnda: „Allpool hakkame „Väikeste keeleliste märkuste” all kõiksugu ebakindlaid, vankuvaid ja segaseid sõnavormisid ja keelelisi nähtusi vaatlema ning läbi harutama, et otsustada, missuguseid õigemaks ja paremaks pidada ja missugused kui vigased, võltsid ja ebasoovitavad kõrvale heita. = = = Tähendan lõpuks veel, et ma nendes „märkustes”, mida nüüd selles lehes hakkam avaldama, end ühegi kavakindla korra külge ei seo, vaid kõiki küsimusi läbisegi harutusele võtan, seda mööda, kuidas nad hädalisemad ja valusamad näivad olevat; sellest järgnev mitmekesisus saab lugejale vististe nii kuiva aine, nagu seda grammatika on, natuke huvitavamaks, igatahes vähem igavaks tegema.” Ja sellele olulisele põhjendusele järgneb esimene väike märkus „Kas omakste, omaksete või omaste?”.

Selle joonealuste sarja olulisuse ja lähtemõtete mõistmiseks toogem ära, mis Aavikul oli lugejaile öelda 1912. aasta detsembris sajanda väikese keelelise märkuse „Kas „kottu”, „kodust” või „kodunt”?” puhul. Ta kirjutas: „Nii kirjalikult kui suusõnal on mulle mitmelt poolt soovi avaldatud, et ma need „Keelelised märkused” eriraamatuna avaldaksin, sest et nad ajalehe numbrites ilmudes kaotsi minevat ega seepärast hästi võimalik ei ole neid kasuga tarvitada. Teatan siin, et mul juba algusest saadik plaan oli seesugust õigekeelsuse grammatikat kokku seada, kuid ma pidasin otstarbekohasemaks ja mõnusamaks esialgu seda grammatikat üksikute märkustena ajalehtedes avaldada, sest sel teguviisil oleks minu meelest järgmised paremused: esiteks saavad mitmed tarvilised näpunäited, seletused, soovid ja nõuded õigekeelsuse asjus laiematele

ringkondadele palju rutemini tuttavaks kui see raamatu läbi sünniks, mis alles paari aasta pärast võiks ilmuda, teiseks oleks võimalik mõnede küsimuste kohta ka teise poole arvamusi ja vahest vastuväiteid kuulda, mis asja selgitavad ja õiendavad, nii et grammatikas, mis edaspidi ilmub, juba enam-vähem kindlaid tõdesid võib pakkuda, kolmandaks on autoril endal huvitavam kohe värskelt oma töö- ja uurimis-vilja üksikuid, kõige põlevamaid punktisid avalikkusele teada anda ja nende mõju tegevusesse panna kui sellega mitu aastat oodata, kuni enam vähem kogu grammatikaline materjal läbi võetud ja raamatuks korraldatud.” Eelnev peaks veenvalt osutama, et tegemist on tõepoolest ühe osaga Johannes Aaviku keelereformi avaprogrammist.

Oma märkuste sarja alguses paneb Johannes Aavik paika ka need õigekeelsuspõhimõtted, millest ta kavatses keeleküsimuste selgitamisel lähtuda. Neid on kolm: „rahvuslise omapärasuse põhjusemõte”, „otsustarbekuse põhjusemõte” ja „estetiline põhjusemõte”, esitatud nähtavasti olulisuse järjekorras. Kõiki neid iseloomustatakse lähemalt. Ilmneb, et kirjutaja oli Helsingi ülikoolis omandanud korralikult professor Emil Nestor Setälä õigekeelsuspõhimõtted.

Siinkohal tuleb esile tõsta, et „Väikeste keeleliste märkuste” avakirjutises annab Aavik esimest korda oma keele ilu põhimõtte selgituse, mitu kuud enne Eesti Kirjanduses avaldatud artikleid. See kõlab nõnda:

„Keel peaks ka teatud iluduse nõudmisi täitma ja niisuguseid häälelisi ühendusi, sõnakujusid, ütlemisviisisid pakkuma, mis keele üleüldise tagaseinaga võrreldes nõnda tunduksid.” = = = „Samuti võib estetiiliselt seisukohalt mingit sõnakuju kaitsta, millele teised põhjusemõtted nii mõneski punktis vastuväiteid leiaksid. Nii on nüüdses kirjakeeles üleüldiseks saanud vormid *vaeseid*, *niisuguseid*, *vastuseid* küll n.n vaeanalooogilised ja neid on mõnelt poolt katsutud rahvakeele vormidega *vaesid*, *niisugusid*, *vastusid* välja tõrjuda, kuid estetiiliselt seisupunktilt meeldivad vähemalt nende ridade kirjutajale esimesed enam kui viimased.”

Kogu joonealuste sari on liigendatud küsimusteks, muid vahe- või alapealkirju pole. Küsimuste järjekord on autori seisukohalt aktuaalsuse ja sobivuse määrata. Ühe küsimuse näiteks valisin hästi lühikese, kõige pikem „Kas -ismus või -ism” hõlmab Postimehe ühe terve joonealuse.

Niisiis 77. märkus „Kas „talv”, „tali” või „talve”?

„Nagu igaüks ise teab, on kõige üleüldisem ja harilikum vorm „talv”, mis seega ka kõige õigem ja kirjakeelsem on. Ta on ka kõige algupärasem: vanast kuulus ta „talvi”. Sellest on ka vorm „tali” kaju-

nenud, selle läbi et v ära kadus, mistõttu endine lõpuhäälik püsis. See nähtus esineb ka mõnes muus sõnas: *külv – küli, kasv – kasu, järv – järi*. Vormi „tali” võiks ainult luulekeeles lubada, kus vahel ühendatud sõnades: taliriided, talitee, kõrvustikku vormidega „talveriided, talvetee”. Üksikult aga olgu ainult „talv”.

Mis vormisse „talve” puutub, siis on see igatahes hukkamõistetav ja sellega kirjakeeles mitte sallitav. See on uuem analoogia vorm, mis selleläbi on tekkinud, et omastavas ja muis kaasustes olev e ka nominativis on üleüldistatud. Sellega aga satub sõna e-lõpuliste liiki ja teda hakatakse deklioneerima kui sõna „palve”.

Kõigi selliste analüüsivate seletuste puhul üllatasid mind kõige rohkem oma aja kohta korrektsed keeleajaloolised põhjendused, mis on Johannes Aavikul rakendatud esikohale seatud „rahvuslise omapärasuse põhjusemõtte” teenistusse. Nii on toimitud küll vist esimest korda õigekeelsuse probleemide lahendamisel. Tolle aja keeleteadlastest oli selleks suuteline üksnes Villem Grünthal, muidugi ka soomlased Heikki Ojansuu ja Lauri Kettunen, aga nemad esialgu eesti kirjakeele korraldamisega veel ei tegelnud.

Selle kõrval torkab silma Johannes Aaviku oskus end ümber lülitada ajalehe ladusale rahvalähedasele väljendusviisile. Muidu küllaltki üksluised õigekeelsusarutelud pole Aavikul sugugi igavavõitu. Juba küsimuse vastuse algus kutsub tavaliselt pala lõpuni lugema.

Olgu selle ilmekaks näiteks 92. märkus „Kas palg, palge või pale?”

„See on õige huvitav ja veider sõna oma morfoloogia poolest, ta on kõige ebakindlam, kõige muutlikum ja petlikum, kõige kunstlikum ja keerulisem, kõige edevam ja kergemeelsem olevus Eesti sõnastiku ühiskonnas. Ta vahetab oma toaletti alatasa, kord esineb ta ühel kujul, kuid paar lehekülge edasi on tal teine tegumood. Päris Proteus. Pidasin Eesti kirjandust mööda ta peale jahti, et ta õiget asupaika ja ta päris iseloomu kätte saada. See oli võimata, ma nägin asjata vaeva. Ta ei näi ühesegi määratud tüüpusesse kuuluvat, ühegi kindla reegli alla käivat. Ta on eht hulgus. Otsustage ise nende resultatide järele, mis siin esitan.” Sellele järgnevad näited Vilde, Petersoni, Bornhöhe, Saali, Jakob Liivi, Mihkelsoni (Tuglase) töödest koos analüüsiga.

„Väikeste keeleliste märkuste” sarjas on esiplaanil kirjakeele morfoloogia küsimused. Nende vahele põimib ta muid, ka uute sõnade tutvustusi. Minu jaoks oli uudne verbi *tootma* päritolu selgitus. Märkuse pealkirjaks pole seekord küsimus, vaid ainult: „tootama”. Just niisugusel kujul ta esialgu kasutusele tuligi. Tekst ise kõlab nii:

„Kui mõni aasta tagasi ka meil hakati raamatuid ja broschüresid majandusteadusliste küsimuste üle kirjutama, siis tõusis loomulikult tarve sellekohaste kunstsõnade järele. Üks tähtsam mõiste sel ajal on kahtlemata „produksion” производство ja verbid „produtserima” hervorbringen производить. Selle jaoks oli vaja kohane Eesti sõna leida. Mõned said raskusest sellega üle, et nad võõrkeelse „produksioni” jätsid, teised ei leidnud paremat kui „valmistama” ja „valmistamine”. Ja ometi oleks nii kerge olnud kõige kohasema peale tulla. Kui meil kord „toode” (produkt) on (vahemärkus: sõna *toode* tõi kirjakeelde Ado Grenzstein juba 1882. aasta Olevikus, HR), miks siis mitte ka verb „tootama”, kust „toode” on tuletatud? „Produksion” on siis siit peale „tootamine” (Soome keeli tuotanto) ja „produtserima” on „tootama”.”

Eelnevast selgub, miks Aaviku 1912. aasta soome laenude loendis *tootama* puudub. Ta ei pidanud seda otseseks soome laenuks, vaid tagasituletiseks sõnast *toode*.

Põhiline osa Johannes Aaviku „Väikestest keeelistest märkustest” ilmus 1912. ja 1913. aasta Postimehes. Hilisematel aastatel on siin-seal vaid mõned „Väikesed keeelised märkused”.

Minu arvestust mööda avaldas Johannes Aavik noil aastail ühte-järge 42 joonealust väikesi keelelisi märkusi. Märkuste hulk küünib saja viiekümneni. Nagu eelnevast ülevaatest ilmneb, kavatses Johannes Aavik nende põhjal kokku seada õigekeelsusgrammatika. 1919. aastaks oli ta selle tööga jõudnud nii kaugemale, et sai ilmutada „Õigekeelsuse grammatika” esimesest osast mõned vihikud, ent sinna see ettevõtmine seekord jäi, sest keeleuuenduse äärmised võimalused paelusid palju rohkem. Mahukas „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika” ilmus alles 1936. aastal, kui keeleuuenduse kõrgaeg oli lõpule jõudmas.

Tulles tagasi keeleuuenduse sünniaega, võime nentida, et 1913. aasta lõpuks on „Ruthi” autorist saanud tähelepandav õigekeelsuslane, populaarne keelemees. Lapseeas keeleuuendus pole veel tavapärasest keelekorraldusest päriselt lahku löönud. Veel talub Postimehe alalhoidlik peatoimetaja Jaan Tõnisson oma toimetuseliikme kasvavat teisitimõtlemit. Johannes Aavik lahkus Postimehe toimetusest alles 1915. aastal. Ja mõni aasta hiljem on peatoimetaja keeleuuenduse ägedamaid vastaseid.